

Soós Rita – Langó Péter

A magyar művészet X. századi emlékei

„Művészet ez egyáltalán?”

■ A művészet fogalma és mibenléte már az ókortól folyamatosan viták tárgya. A különböző korokban a gondolkodók által adott meghatározások a görög filozófia mímézés és tekhné fogalmától, a latin nyelvű kultúra ars kifejezésén keresztül egészen a modern korok szerteágazó művészetfelfogásáig és fogalomkészletéig számos dolgot soroltak már be a művészetek közé, míg más esetekben éppen ellenkezőleg, megvonták e titulus használatát. Ha csak – jelen tárgyunkból adódóan – a képzőművészetek tekintetében vizsgálódunk, akkor a barlangokban talált kőkori kézlenyomatoktól egészen a kortárs falakon megjelenő graffitikig széles tárházát találjuk azoknak az emberi alkotásoknak, melyek művészeti és kulturális helyéről megoszlik a műtípusok véleménye.¹ A korai magyar emlékek kapcsán már a XIX. században felmerült annak kérdése, mennyiben tekinthetők ezek a jellegzetes ornamentikával díszített tárgyak, ékszerek, vagy ruhadíszek a korai magyar művészet emlékeinek, és ha igen, akkor ezek alapján miként rajzolható meg a honfoglaló magyarság művészete? A kérdés nehézségét az jelenti, hogy a X. századi magyar törzsek hagyatéka jórészt olyan emlékekre korlátozódik, melyek az egykori temetkezések részeiként kerültek az elhunytak sírjaiba, vagy a települések leleteiként maradtak fenn.² Ezen emlékből azonban nem ismerünk sem épületeket, sem azokat díszítő faragványokat, de szobrok, festmények, mozaikok, festett kódexek és könyvillusztrációk sincsenek, ahogy hímzett díszes textíliák sem. A későbbi korokban a magas művészetek (a grand art) körébe sorolt kulturális jelenségeknek nem maradt nyomuk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen emlékcsoportok egyike-másika nem is lehetett a honfoglaló magyaroknál, sem azt, hogy a magyar fejedelmi udvarban nem lehettek olyan „műhelyek” vagy mesterek, akik a fentiekbe sorolható alkotásokat is készíthettek az egykori elit számára. Mindezekről azonban nem rendelkezünk semmilyen információval, s

meglétük lehetőségét is csak annak alapján feltételezhetjük, hogy a magyar fejedelmi udvar olyan központ volt, ahol a bajor herceg évekig vendégeskedhetett.³ E tekintetben azonban a kortárs vagy korábbi, hasonló hatalmi centrumok művészeti emlékeiről rendelkezésre álló ismeretek is segíthetnek elképzelni azt, hogy milyen alkotások gazdagíthatták Árpád és utódai környezetét.⁴ Mindaz, ami fennmaradt, a kézművesség körébe sorolható, és az egyes tárgyakat a legtöbb esetben olyan motívumok díszítették, melyek az ornamentika fogalmával írhatók le. Ahhoz, hogy mindez mennyire adhatja vissza a teljes képet, elég csak egy összevetést tenni. Akkor mire jutnánk, ha a magyar fejedelmek idejével egykorú Bizánci Birodalom, vagy a Karoling Birodalom és/vagy a Német-római Császárság művészetéről annak alapján von-

nánk mérleget, hogy csak a magyar emlékanyaghoz hasonló felszerelési tárgyakat, díszeket vagy ékszereket vennénk alapul, és a fentebb említett birodalmakban meglévő emlékcsoportokat kizárnánk a kérdés megítéléséből?⁵ Milyennek látnánk ezeket a kultúrákat és művészeteket a fentebb említett grand art alkotásai nélkül? Beszélhetnénk-e ebben az esetben karoling vagy makedón reneszánszról?⁶ E példa talán jól mutatja a magyarsághoz köthető régészeti hagyaték jellegét, illetve azt, hogy mindez mennyire szegényesnek tűnik nemcsak az egykori valósághoz, hanem a nagy birodalmak kapcsán megfigyelt művészeti emlékcsoportokhoz képest is. Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az olyan nagyállattartást folytató törzsszövetségek, mint a magyaroké is, ekkor még sem olyan állandó központokkal, sem olyan hosszú időszakokra visszatekintő kulturális hagyatékkal nem rendelkeztek, mint a fentebbi államok. Még a magyar törzsszövetség vezetői is jórészt olyan művészeti emlékekkel rendelkeztek, melyek mobilak voltak, s vagy a személyes felszerelés részét képezték, vagy a lakóterekhez kapcsolódtak, így egy-egy költözés során könnyen elmozdíthatták őket. Márpedig költözéssel, azaz a Kárpát-medencei szállásterületen zajló belső migrációval számolnunk kell; erre leginkább a X. század végén lezáruló, illetve az ugyanebben az időszakban megnyitott temetők utalnak.⁷ Emellett szintén meg kell említeni a Felső-Tisza-vidéken feltételezett korai fejedelmi központ Duna-Tisza-közébe valószínűsíthető átköltözését.⁸ A személyes reprezentáción túlmutató emlékek eddig nem kerültek elő a régészeti emlékanyagból. Mindaz, ami megmaradt, jórészt fémtárgyak és a csontművesség emlékei, a fennmaradt bőr- és textiltöredékek ugyan sok mindent elárulnak az egykori kézművességről, azonban csak elenyésző esetben segítenek a művészet megrajzolásában.

A díszítéshordozó emlékek

A díszítéssel rendelkező tárgyak jórészt olyan veretek, melyek a díszes övet, valamint a fegyvereket, a ruházatot és a lószerszámzatot ékesítették. A tárgyak egy része valamelyest nagyobb méretű e daraboknál, mint például a női sírokban talált hajfonatkorongok és a férfi sírokban előforduló tarsolyt díszítő lemezek, s ide sorolhatók még azok a fémedények is, melyek ritka tárgyai a tárgyalat emlékanyagának.⁹ Az előbbi csoportba sorolható darabok díszítése – már amennyiben díszítettek – általában növényi háttérű ornamenseket és geometrikus motívumokat tartalmaznak, ritkábban állatalakokat. A második csoportba tartozó, tehát a nagyobb méretű emlékeken az előbbi

motívumrendszerek mellett gyakoribbak az állatalakok, és néha emberalakok is megtalálhatóak rajtuk.¹⁰ Ez utóbbi csoportba sorolt tárgyak, melyek elsősorban közép-pontos motívumrendszerekből és hálómintákból állnak, lehetőséget biztosítanak a komplex díszítőrendszerek megjelenítésére is.¹¹ Ez a díszítőművészet, az újabb kutatások fényében, a dél-oroszországi sztyeppén jött létre, és egy olyan „művészeti koinéként” értékelhető, „amelyben szaszanida-izlám motívumok mellett mediterrán elemek is helyet kaptak”.¹² A növényi ornamens díszítés alapja az úgynevezett palmetta volt, melynek számos formája található meg az emlékeken.¹³ Az egyes veretek formája, valamint díszítésük pedig – szintén az új kutatások tükrében – egészen az Urál déli részéig követhetőek. Ilyennek tekinthető például a rozettás lószerszámveretek, melyeknél a körökből és pálcátágokból kialakított peremdíszítést több szakember is olyan elemnek tekinti a sztyepei leletanyagban, amely a korai magyarságra utalna, és ezért gyakran „magyar bordúrként” hivatkoznak rá.¹⁴ A keleti emlékek hasonló módon készültek, mint a Kárpát-medenceiek, s megtalálhatóak köztük az említett vereteken kívül a más, a Kárpát-medenceihez hasonló díszítéssel ellátott tarsolylemezek is. A veretek kialakítása is hasonló a két területen, öntéssel készítették, majd véséssel, kalapálással alakították őket. Az ezüstből készített emlékek lemélyedő részeit gyakran aranyozták, míg a bronzból készítéseket számos esetben ónozták,¹⁵ hasonlóan ahhoz, ahogy az itteni talált daraboknál tapasztalható. E tárgyak másik kapcsolódási pontja a korabeli Bulgária irányába mutat, ahol hasonlóan nagy számban kerültek elő ilyen veretek. A kortárs bolgár és magyar emléktanyag kapcsolatát a hasonló emléktanyag mellett az írott források is alátámasztják.¹⁶ Egy korabeli művelt főpap, a Bizáncban többször követségben is megforduló Liutprand tömör jellemzése a császári udvarban megforduló bolgár követről egyben arról is számot ad, hogy a – drága míves holmikat nagy előszeretettel gyűjtő és minden bizonnal műértő – képzett egyházi férfiú miként is értékelte e másik követ megjelenését és díszövét. Liutprand szavaival élve a bolgár előkelő egy „kopasz fejű, mosdatlan alak, aki rézlánccal köti magát körül”.¹⁷ Mindez egyben azt is mutatja, hogy mennyit érzékelhetett egy kortárs nyugati, képzett „értelmiségi” a bolgárok (vagy a magyarok) növényi ornamentikával, vagy állat- és emberalakokkal díszített díszöveiből. Ezek az egyszerű és összetett díszítmények – párhuzamaikat figyelembe véve – a kortárs díszek széles körével rokonságban álló emlékek. Az areális kapcsolatok mellett azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy bár e tárgyak a mindennapi viselethez és használathoz tartozó tárgyakkal

kapcsolatosak, az ábrázolásoknak lehetett olyan olvasatuk is, ami a különböző kultuszokkal is összekötötte az egyes emlékeket. E tárgyak ugyanis az adott személy identitásának megjelenítését – többek között vallási identitásának kifejezését is – szolgálták. A magyarság kereszténység előtti hitében valószínűleg ugyanúgy, mint más, nem keresztény közösségek esetében is, a „vallás jelen volt az élet minden területén”, így a leletek szakrális és profán jellegű felosztásának nincs sok értelme, hiszen az ilyen megköze-

lítés „alapvetően keresztény jellegzetesség”.¹⁸ A különböző ábrázolások és képi motívumok így valószínűleg minden további nehézség nélkül beleilleszkedtek a magyarság szellemi kultúrájába, és jól értelmezhetőek voltak annak hagyományai és elképzelései szerint.¹⁹

Hitvilág és művészet – egy lehetséges kapcsolat

Azzal kapcsolatban, hogy mennyire tükröződhetett vissza e művészeti tárgyokban a korai magyarok kereszténység előtti vallási felfogása, megoszlanak a vélemények. A kérdéssel foglalkozó kutatók közt volt, aki úgy vélte, hogy a tárgyakon található díszítéseknek a térkitöltő szerepen kívül nem volt más funkciójuk,²⁰ de akadt olyan is, aki egykori kultuszokkal kapcsolatos mondanivalót vélt kiolvasni a figurális elemekből.²¹ E két szélsőség között akadt számos további elképzelés, amely

több-kevesebb esetben feloldhatónak véli az egyes ábrázolások narratív háttérét. A sámánokhoz kapcsolódó néprajzi és kulturális emlékek – amint arra Diószegi Vilmos, majd az őt követő és munkásságára építő kutatók eredményei jelezték – jól mutatják, hogy azok az ábrázolások, melyek a kultuszhoz kapcsolódtak, számos olyan elemet tartalmaztak, melyekhez hasonló motívumokat a korai magyar emlékeken is megfigyelhetünk. Noha ezek a képtípusok számos esetben párhuzamba hozhatók a már említett birodalmakban megtalálható kortárs ábrázolásokkal, fontos hangsúlyozni a magyar emlékek receptív vonásait. A magyarok ugyanis, hasonlóan ahhoz, ahogy más magaskultúrák szomszédságában kialakult entitások esetében azt Török László bemutatta,²² nem mindent fogadtak be, ami ezekben a birodalmakban népszerű volt, hanem válogattak az egyes részek között, ez például az ékszerek tekintetében is jól megfigyelhető. Volt olyan elemük, amit elfogadtak és beépítettek, míg mások – habár a kibocsájtó területen az népszerű volt – a magyaroknál mégsem vertek gyökeret. Nyilvánvalóan ennek okait a mára elveszett, csak áttételesen és a későbbi krónikák adatai alapján töredékesen feltárható narratív háttérben, illetve – a magyarokhoz feltehetőleg hasonlóan – a sámánok közvetítő szerepét igénybe vevő vallási elképzeléseket használó közösségeknél végzett későbbi néprajzi források alapján sejtethetjük. Tehát a jó részt elveszett hagyomány megmaradt emlékei alapján magyarázhatónak tűnnek az olyan – a tárgyi hagyatékban megfigyelhető – képtípusok, mint a széttárt szárnyú ragadozómadarak, vagy a fa előtt álló négylábú, fiktív vagy valós állatalakok. Attól függetlenül, hogy ezen elemek eredete esetleg idegen is lehetett, azokat a korabeli magyar ötvösök és megrendelőik már saját stílusuk és mértékrendszerük szerint formálták és alakították koruk ízlése és gondolatvilága szerint. Ezen ábrázolások közt akadnak olyanok is, melyek nem kötődnek szorosan sem a bizánci, sem a nyugati régióhoz – ilyen lehetett például a törteli, a nyitramalomszegi Ondrohón talált, vagy a Zbelovska Gora-i szarvasábrázolás –, és meglétük inkább a magyarság sztyeppei, keleti háttérével magyarázható.²³ A sámánokhoz és a sztyeppei népek hiedelemrendszeréhez tartozó természeti környezet (például Nap, Hold, fák, madarak), és annak narratív háttére jól kirajzolódni látszik e tárgyakon, s párhuzamai számos más kortárs és korábbi hasonló életmódot folytató kultúrában felismerhetőek.

Vannak olyan elemei is e tárgyi hagyatékban, melyek a sztyeppei szállásokon lakó magyarokkal kapcsolatba hozott emlékek közt még megvoltak, de a Kárpát-me-

dencében már nem ismerünk ilyen emléket. Legjobb példák erre talán a Szubbotcy lelőhelyen talált övveretek, melyek emberalakjaihoz hasonlóak a Kárpát-medencében már nem fordultak elő, számos további párhuzama azonban megtalálható a sztyeppei környezetben. Ezeket az ábrázolásokat korábban szintén a vallási képzetek alapján vélték magyarázhatónak a kutatók. A csat központi alakja kapcsán felmerült például, hogy az a „magyarok istenének” az ábrázolását rejtene, melynek párhuzamai ismertek „Szogdiából és a szaszanida vagy posztszaszanida Iránból”.²⁴ A csaton látható ábrázolás számos párhuzama került elő a Volga–Káma, a Dél-Ural, Észak-Kaukázus és a Dnyeper területéről, ami arra utal, hogy az ábrázolástípus ebben az esetben is szélesebb összefüggések közt értelmezhető,²⁵ még ha azt feltételezzük is, hogy a magyarnak tartott Szubbotcyn előkerült sír tulajdonosa saját hitvilága alapján értelmezte az ábrázolást.

Hasonló nehézségekbe ütközünk a másik közismert emlék, a tiszabezdédi tarsolylemez ikonográfiája kapcsán.²⁶ A sokat idézett rézlemez mitikus állatalakjai és a középre helyezett bizánci kereszt összefüggéseit különféleképpen értelmezték a kérdést érintő tanulmányok. Korábban a kutatók többsége az állatalakok keleti párhuzamai alapján a motívum (szárnyas sárkányalak) iráni hátterét hangsúlyozták,²⁷ míg más kutatók az állatalakok bizánci hátterét emelték ki²⁸, s volt olyan is, aki konkrét bibliai szövegek képként értékelte a tarsolylemez ábrázolását.²⁹ A lemez díszítése tehát több irányból érkező művészeti hatás alapján is magyarázhatónak tűnik, miközben olyan egyedi tárgyról van szó, melynek párhuzamai semelyik említett (bizánci vagy iráni) kultúrkörből nem ismertek, pedig mind a két területen használtak, használhattak díszes előlapú tarsolyokat ebben a korban.³⁰ Úgy tűnik, a fentebbi tetszetős és egymással szemben álló feloldások ellenére a tárgyat díszítés értelmezése, mintakincsének feloldása, a szemantikai háttér megrajzolása csak látszólag tűnik egyértelműnek. Az egyedülállóan összetett mintakép egyes elemeinek származását, hátterét és a különböző kultúrákban meglévő jelentéseit hiába ismerjük, mégsem lehet egyetlenegy megoldással megfejtetni a komplex mintakincset. Ez a tárgy kiváló példáját mutatja annak a jelenségnek, hogy a különböző motívumok értelmezése – bár az egyes ábrázolások jelentése külön-külön egyértelmű – az összkép tekintetében mégis csak mennyire tág keretek között mozog.

Összegzés

Ha e rövid – és korántsem teljes – kitekintés után újra feltelessük a kérdést, amire rövid dolgozatunkban vá-

laszt kerestünk, akkor mi is csak azt hangsúlyozhatjuk, amit az eddigi régészeti kutatás már a XIX. század óta kiemelt. A korai magyarok minden olyan szellemi vagy tárgyasult hagyatéka, amely elgondolkodtat, megihlet, de legfőképpen gyönyörködtet, az művészeti alkotásként kezelendő. Mindez teljesen független az adott kortól, korszellemtől, kivitteltől, minőségtől, illetve a mögöttes tartalomtól. Az általunk vizsgált időszakra keltezhető tárgyakon megjelenő különböző ornamentális vagy figurális ábrázolások egytől egyik művészi produktumok, és ezt a kidolgozottság minősége sem befolyásolja. Összességében tehát elmondható, hogy a honfoglalás kori magyarságnak tulajdonított leletek a magyar művészet emlékei közé sorolhatók. Az, hogy a korabeli motívumrendszer egyes elemeinek eredetével, térbeli vagy időbeli elhelyezkedésével nem vagyunk tisztában, semmit sem vesz el a X–XI. századi temetőkből vagy településeken talált leletek művészi értékéből. Ha pedig a művészet-történet-írás klasszikusát, Ernst Gombrichot idézzük, aki szerint „A művészet valójában nem létezik, csak művészek vannak”,³¹ – akkor ezt a korai magyar emlékek alapján úgy is értelmezhetjük, hogy számtalan művésze volt Árpád népének, akik fémbe, csontba és még ki tudja, milyen anyagokba vésték, rajzolták, fonták és álmodták mindazt, amit szerettek, és amivel kifejezheték identitásuk kibogozhatatlan szálait.

IRODALOM

BOHLENDORF–ARSLAN, Beate – RICCI, Alessandra Eds.: *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. = Byzas 15*, 2012.

BOLLÓK Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészetéhez*. Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015.

BÓNA István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Bp., História – MTA Történettudományi Intézet, 2000.

CONTRENI, John Joseph: *The Carolingian Renaissance*. = TREADGOLD, Warren T. ed.: *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of late antiquity and the Middle Ages*. California, Stanford University Press, 1984, 59–74.

CORMACK, Robin: *Byzantine Art*. Oxford University Press, 2000.

DIENES István: *A honfoglaló magyarok*. Bp., Corvina, 1972.

EBERLEIN, Johann Konrad – JAKOBI-MIRWALD, Christine: *Grundlagen der mittelalterlichen Kunst. Eine Quellenkunde*. Frankfurt am Main, Reimer, 2004.

FODOR István: *A magyarok ősi vallásáról. Vallástudományi Tanulmányok 6*. Bp., 2004, 6–9.

FODOR István: *Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból*. =

- FELFÖLDI Szabolcs szerk.: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, 2005, 145–153.
- FODOR István: *László Gyula, a régész*. = BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke szerk.: *László Gyula emlékkönyv 1910–1998*. Bp., Püski, 2001, 149–270.
- FODOR István: *Tiszabездéd*. = FODOR István – RÉVÉSZ László – WOLF Mária – M. NEPPER Ibolya szerk.: *A honfoglaló magyarság*. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 180–184.
- FODOR István: *Verecke hires útján...* Bp., Gondolat, 1975.
- FREELAD, Cynthia: *But is it art? An introduction to art theory*. Oxford University Press, 2001.
- GOMBRICH, E. R.: *A művészet története*. Bp., Gondolat, 1975.
- HENNING, Joachim ed.: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium I–II*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2007.
- HENNING, Joachim Hrsg.: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2002.
- KRISTÓ Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999.
- KRYLASZOVA, Natalja B. – BELAVIN, Andrej M. – TÜRK Attila: *Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészítések klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiák fényében*. = ANDERS Alexandra – BALOGH Csilla – TÜRK Attila szerk.: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 457–496.
- LANGÓ Péter: *Amit elrejt a föld...* Bp., L'Harmattan, 2007.
- LANGÓ, Péter – KUSTÁR, Rozália – KÖHLER, Kitti – CSÓSZ, Aranka: *A study of the tenth-century cemetery at Harta-Freifelt*. = *Antaeus* 34 (2017) 389–416.
- LÁSZLÓ Gyula: *Árpád népe*. Bp., Helikon, 1986.
- LENNARTSON Monika: *Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzornamentik*. = *Offa* 54–55, (1997–1998) 431–619.
- MARKUS, Robert A.: *Az ókori kereszténység vége*. Bp., Kairosz, 2010.
- MAROSI Ernő: *A magyar középkor művészete. A Nemzeti Múzeumban a milleszázadévi kiállításain*. = *Budapesti Könyvszemle* 9. (1997) 158–167.
- MAROSI Ernő: *Előszó Bollók Ádám formatörténeti tanulmányaihoz*. = BOLLÓK Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015, XIX–XXVIII.
- MAROSI Erő: *Tarsolylemez Tiszabездédről*. = MAROSI Ernő szerk.: *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*. Bp., Balassi, 2009, 33–34.
- MESTERHÁZY Károly: *A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében*. = RÉVÉSZ László – WOLF Mária szerk.: *A honfoglaláskor kutatásainak legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem – MTA BTK, 2013, 447–456.
- MESTERHÁZY Károly: *Lótusz bimbó és palmetta*. = RÉVÉSZ László: *A magyar honfoglalás kora*. Bp., 2014, 107–109.
- MESTERHÁZY Károly: *Többgyökerű ősi vallásunk emlékei*. = KOVÁCS László szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Bp., Balassi, 1994, 195–206.
- MESTERHÁZY Károly: *Törtel – Demeter-tanya*. = FODOR István – RÉVÉSZ László – WOLF Mária – M. NEPPER Ibolya szerk.: *A honfoglaló magyarság*. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 356–357.
- RÉVÉSZ László: *A magyar honfoglalás kora*. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2014.
- RÉVÉSZ László: *Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2003, 165–166.
- RÉVÉSZ László: *Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatokrongjaink a Kárpát-medencében*. = ANDERS Alexandra – BALOGH Csilla – TÜRK Attila szerk.: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 439–456.
- SMITH, Paul – WILDE, Carolyn eds.: *A Companion to Art Theory*. Oxford, Blackwell Publishing, 2002.
- STIEGMANN, Christoph – WEMHOFF, Matthias Hrsg.: *799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*. Mainz, Philipp von Zabern, 1999.
- TOČÍK, Anton: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. (Archaeologica Slovaca Catalogi. 3) Bratislava, 1968.
- TÖRÖK, László: *Adoption and adaptation: the sense of culture transfer between ancient Nubia and Egypt*. Bp., Ízisz Foundation, 2011.
- TREADGOLD, Warren T.: *The Macedonian Renaissance*. = TREADGOLD, Warren T. ed.: *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of late antiquity and the Middle Ages*. California, Stanford University Press, 75–98.
- TÜRK Attila: *A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek*. = SUDÁR Balázs – PETKES Zsolt szerk.: *A honfoglalók viselete*. Bp., Helikon, 2014, 36–64.
- TÜRK Attila: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Szeged, 2011, (A PhD. értekezés kézírata).
- TÜRK Attila: *Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien*. *Slovenská Archeologia* 61 (2013) 177–198.

АКСЕНОВ, В. С.: *Редкий тип бляшек-амулетов из Верхисалтовского катакомбного могильника. = Культуры евразийских степей второй половины и тысячелетия н. э. (из истории костюма): Том 2. Материалы III Международной археологической конференции. Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина. Самара, 2001, 132–140.*

КОМАР, А. В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. = *Мадьяры в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України, 7 (2011) 21–78.*

МИНАСЯН, Рафаэль Сергеевич: *Металлообработка в древности и Средневековье. Санкт-Петербург, Изд-во Гос. Эрмитажа, 2014.*

ПЛЕТНЬОВ, Валентин – ПАВЛОВА, Ваня: Ранно-средневековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. *Известия на Народния музей Варна 30–31 (1994–1995) 1995, 24–239.*

JEGYZETEK

- 1 A kérdés kortárs áttekintésére lásd összefoglaló jelleggel: FREELAD, Cynthia: *But is it art? An introduction to art theory.* Oxford University Press, 2001; SMITH, Paul – WILDE, Carolyn: *A Companion to Art Theory.* Oxford, Blackwell Publishing, 2002; míg a középkori művészet kutatásának szemszögéből: EBERLEIN, Johann Konrad – JAKOBI-MIRWALD, Christine: *Grundlagen der mittelalterlichen Kunst. Eine Quellenkunde.* Frankfurt am Main, Reimer, 2004.
- 2 Az emléktárgy áttekintésére: RÉVÉSZ László: *A magyar honfoglalás kora.* Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2014.
- 3 BÓNA István: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* Bp., História – MTA Történettudományi Intézet, 2000, 38.
- 4 A korabeli hatalmi és kereskedelmi központokról áttekintő jelleggel: HENNING, Joachim Hrsg.: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit.* Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2002.; HENNING, Joachim ed.: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium I–II.* Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2007.
- 5 A Karoling emlékek kapcsán lásd: LENNARTSON, Monika: *Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzornamentik.* = *Offa, 54–55 (1997–1998) 431–619*; a bizánci kistárgyak vonatkozásában: BOHLENDORF-ARSLAN, Beate – RICCI, Alessandra eds.: *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts.* = *Byzas 15, 2012.*
- 6 A Karoling reneszánsz kapcsán: STIEGMANN, Christoph – WEMHOFF, Matthias Hrsg.: *799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III.* in Paderborn. Mainz, Philipp von Zabern, 1999; CONTRENI, John Joseph: *The Carolingian Renaissance.* = TREADGOLD, Warren T. ed.: *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of late antiquity and the Middle Ages.* California, Stanford University Press 1984, 59–74; a macedón reneszánsz kapcsán: CORMACK, Robin: *Byzantine Art.* Oxford University Press, 2000, 105–142; TREADGOLD, Warren T.: *The Macedonian Renaissance.* = TREADGOLD, Warren T. ed.: *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of late antiquity and the Middle Ages.* California, Stanford University Press, 75–98.
- 7 LANGÓ, Péter – KUSTÁR, Rozália – KÖHLER, Kitti – CSÖSZ, Aranka: *A study of the tenth-century cemetery at Harta-Freifelt.* = *Antaeus 34 (2017) 389–416.*
- 8 RÉVÉSZ László: *A magyar honfoglalás kora.* Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2014, 55.
- 9 A tarsolylemezek kapcsán a kérdés legfrissebb áttekintő elemzéséhez: TÜRК Attila: *Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätfunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien.* = *Slovenská Archeologia 61 (2013), 177–198.*
- 10 RÉVÉSZ László: *Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatokorongjaink a Kárpát-medencében.* = ANDERS Alexandra – BALOGH Csilla – TÜRК Attila szerk.: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 439–456.
- 11 Az ornamentalsanyag osztályozására és elemzésére: BOLLÓK Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészetéhez.* Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015.
- 12 MESTERHÁZY Károly: *Lótusz bimbó és palmetta.* = RÉVÉSZ László: *A magyar honfoglalás kora.* Bp., 2014, 107–109.
- 13 MESTERHÁZY Károly: *A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében.* = RÉVÉSZ László – WOLF Mária szerk.: *A honfoglalás kor kutatásainak legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem – MTA BTK, 2013, 447–456.
- 14 A korai magyar emléktárgy keleti hátteréről és művészeti hagyatékáról: TÜRК Attila: *A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek.* = SUDÁR Balázs – PETKES Zsolt szerk.: *A honfoglalók viselete.* Bp. Helikon 2014, 36–64.; КОМАР, А. В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. = *Мадьяры в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України 7 (2011) 21–78.* A rozettás lószerszámveretek kele-

- ti hátteréhez: FODOR István: *Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból.* = FELFÖLDI Szabolcs szerk.: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére.* Szeged, 2005, 145–153.
- 15 A fémműves technikák áttekintésére: МИНАСЯН, Рафаэль Сергеевич: *Металлообработка в древности и Средневековье.* Санкт-Петербург, Изд-во Гос. Эрмитажа 2014.
- 16 KRISTÓ Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999, 15.
- 17 A bolgár veretekre vonatkozóan: ПЛЕТНЬОВ, Валентин – ПАВЛОВА, Ваня: *Ранносредневековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей.* = *Известия на Народния музей Варна* 30–31 (1994–1995) 1995, 24–239. A cremonai Liutprand munkájából származó idézet: KRISTÓ Gyula szerk. *i. m.* 18.
- 18 MARKUS, Robert A.: *Az ókori kereszténység vége.* Bp., Kairosz, 2010, 23.
- 19 Hasonló következtetéseket vont le László Gyula és Bálint Csanád a nagyszentmiklósi kincsen ábrázolt jelenetek kapcsán: BÁLINT Csanád: *A nagyszentmiklósi kincsről – röviden.* = GARAM Éva szerk.: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 57–80; a százánida és a későbbi időszak ezüstedényeinek finnugor értelmezése kapcsán: FODOR István: *László Gyula, a régész.* = BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke szerk.: *László Gyula emlékkönyv 1910–1998.* Bp., Püski, 2001, 149–270.
- 20 MAROSI Ernő: *A magyar középkor művészete. A Nemzeti Múzeumban a milicentenáriumi év kiállításain.* Budapesti Könyvszemle 9. (1997) 158–167.
- 21 FODOR István: *A magyarok ősi vallásáról. Vallástudományi Tanulmányok* 6. Bp., 2004, 6–9.
- 22 TÖRÖK, László: *Adoption and adaptation: the sense of culture transfer between ancient Nubia and Egypt.* Bp., Ízisz Foundation, 2011.
- 23 BÓNA *i. m.* 117.; Vö.: LÁSZLÓ Gyula: *Árpád népe.* Bp., Helikon, 1986, 101., MESTERHÁZY Károly: *Törtel – Demeter-tanya.* = FODOR István – RÉVÉSZ László – WOLF Mária – M. NEPPER Ibolya szerk.: *A honfoglaló magyarság* Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 356–357; TOČÍK, Anton: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* (Archaeologica Slovaca Catalogi. 3) Bratislava, Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1968, 33, 88.
- 24 MESTERHÁZY Károly: *Többgyökerű ősi vallásunk emlékei.* = KOVÁCS László szerk.: *Honfoglalás és régészet.* Bp., Balassi, 1994, 195–206.
- 25 Ilyen veretek kerültek elő újabban Bajánovóból, a Varnyenskij lelőhelyről, Szaltovóból, szórványleletként Udmurtiából, és a Satanovszkij gyűjteményből. Vö.: TÜRK Attila: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* Szeged, 2011. (A PhD értekezés kézírata); АКЦЕHOB, B. C.: *Редкий тип бляшек-амулетов из Верхисалтовского катакомбного могильника.* = *Культуры евразийских степей второй половины и тысячелетия н. э. (из истории костюма): Тпом 2. Материалы III Международной археологической конференции. Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина.* Самара, 2001, 132–140. A kérdés kapcsán lásd még: KRYLASZOVA, Natalja B. – BELAVIN, Andrej M. – TÜRK Attila: *Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészítések klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiák fényében.* = ANDERS Alexandra – BALOGH Csilla – TÜRK Attila szerk.: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 457–496.
- 26 A tárgytypus mértéktartó bemutatására: MAROSI Erő: *Tarsolylemez Tiszabezdéről.* = MAROSI Ernő szerk.: *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez.* Bp., Balassi, 2009, 33–34.
- 27 DIENES István: *A honfoglaló magyarok.* Bp., Corvina 1972, 61; FODOR István: *Verecke hires útján...* Bp., Gondolat, 1975. 214–215; LÁSZLÓ, *i. m.* 72.
- 28 FODOR István: *Tiszabezdéd.* = FODOR István – RÉVÉSZ László – WOLF Mária – M. NEPPER Ibolya szerk.: *A honfoglaló magyarság.* Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 180–184; RÉVÉSZ László: *Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2003, 165–166.
- 29 BOLLÓK *i. m.* 492–497. Az elképzelés frappáns kritikája: MAROSI Ernő: *Előszó Bollók Ádám formatörténeti tanulmányaihoz.* = BOLLÓK Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez.* Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015, XIX–XXVIII.
- 30 A korabeli bizánci és a keleti ízlésű tarsolyokra: LANGÓ Péter: *Amit elrejt a föld...* Bp., L'Harmattan, 2007, 248.
- 31 GOMBRICH, E. R.: *A művészet története.* Bp., Gondolat, 1975, 8.